

बैतडी जिल्लामा दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने लोकगीतको अध्ययन

रमेश प्रसाद पन्त

उपप्राध्यापक, सल्यानटार क्याम्पस

Article Info

Article History

Received: 2025 September 10

Accepted: 2025, December 16

Email

2080pantramesh@gmail.com

Cite

Pant, R. P. (2025). बैतडी जिल्लामा दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने लोकगीतको अध्ययन. *GS WOW: Wisdom of Worthy Research Journal*, 4(2), 103–111. <https://doi.org/10.62078/grks.2025.v04i02.010>

Abstract

प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा बैतडी जिल्लाका ग्रामीण लोकसमाजमा छोरीको विवाह हुँदा दुलहीका पाउ धुने समयमा यहाँका गाइने लोकगीतलाई यसको कथ्य विषय बनाइएको छ। यस अध्ययन कार्यमा बैतडेली समाजमा दुलहीका खुट्टा धुँदा गायन गरिने लोकगीतमा कस्ता सन्दर्भगत प्रस्तुति प्रस्तुतीकरण गरिन्छन् भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्या लिइएको छ। उक्त समस्यालाई मनन गरेर बैतडेली लोकगीतको अध्ययन र विश्लेषण गरी जीवन्त गर्ने उद्देश्य लिइएको छ। यसमा दुलहीका खुट्टा धुँदा गाइने लोकगीत सङ्कलन गर्न बैतडी जिल्लाको सिलङ्गा गाउँलाई लोकगीतको अध्ययन केन्द्र मानिएको छ। यस केन्द्रबाट उक्त लोकगीत सङ्कलन गर्न मुख्य लोकगायिका र अन्य सहयोगी लोकगायिकालाई सूचक छनोट गरिएको छ। यस कार्यमा सङ्कलन गरिएको संस्कार लोकगीतलाई विषयगत सीमा, सिलङ्गा गाउँलाई अध्ययनीय क्षेत्रगत सीमा, सन्दर्भवादी पद्धतिलाई सैद्धान्तिक सीमा मानिएको छ। त्यसै गरी उक्त लोकगीतलाई विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक विधि र विश्लेषणात्मक विधि चाहिँ विधिगत सीमा मानिएका छन्। यस अध्ययन कार्यबाट संस्कार परम्परालाई निरन्तरता दिने अपेक्षा राखिएको छ।

मुख्य शब्दावली: बैतडी लोकगीत, खुट्टा धुने संस्कार, कन्यादान, लोकगायन, सन्दर्भ प्रस्तुति, लोकलय, सांस्कारिक परम्परा

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययन कार्यमा बैतडी जिल्लाको लोकसमुदायमा विवाह हुँदा दुलहीका खुट्टा धुँदा गाइने लोकगीतको सामान्य परिचय दिइएको छ। यसमा विवाहका समयमा देखिएका सन्दर्भगत समस्यालाई उजागर गरिएको छ। यसका साथै समस्याअनुसार निर्धारित उद्देश्यलाई यसमा खुलाइएको छ। त्यसै गरी उक्त अध्ययनका लागि चाहिने मौलिक सामग्री प्राप्त गर्नका लागि सोधनी विधि र विश्लेषणका लागि विश्लेषणको ढाँचाको नमुनासमेत दिइएको छ। साथै प्रस्तुत लोकगीतको तत्वगत विश्लेषण यस अध्ययन कार्यमा उल्लेख गरिएको छ।

समस्याकथन

बैतडी जिल्ला संस्कार लोकगीतका दृष्टिले अति सम्पन्न छ। यहाँ विवाहका प्रत्येक चरणमा लोकगीत गाइन्छ

तर बैतडी संस्कार लोकगीतमा धनी भए तापनि यहाँका यहाँका प्रचनलमा रहेका लोकगीतको सन्दर्भपरक अध्ययन नभएकाले यही कुरालाई ध्यानमा राखी निम्नानुसारको समस्या राखिएको छ :

- अ) बैतडी जिल्लामा विवाहका क्रममा दुलहीका खुट्टा धुँने बेला गाइने संस्कार लोकगीतका कस्ता सन्दर्भगत प्रस्तुति रहेका छन् ?

अध्ययनको उद्देश्य

बैतडी जिल्लाका समुदायमा विवाहका समयमा दुलहीका खुट्टा धुँने बेला गाइने संस्कार लोकगीतको अध्ययन गरिनु हो। यहाँ समस्याका आधारमा प्रस्तुत दुलहीका खुट्टा धुँने बेला गाइने संस्कार लोकगीतको उद्देश्य निम्नानुसार रहेको छ :

अ) बैतडी जिल्लामा विवाहका समयमा दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने संस्कार लोकगीतको सन्दर्भगत प्रस्तुतिको अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुगनु।

अध्ययन विधि

यस अध्ययन कार्यका लागि मौलिक लोकगीत सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया र विश्लेषणको गर्ने ढाँचालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

सामग्री सङ्कलन विधि

बैतडी जिल्लाको सिलङ्गा क्षेत्रबाट लोकगीत बटुलिएका छन् । यहाँ अध्ययनकर्ता प्रत्यक्ष उपस्थित भई दुलहीका खुट्टा धुँदा गायन गरिने लोकगीतलाई विभिन्न प्रविधि संयन्त्रको माध्यमबाट उक्त लोकगीत सङ्कलन गरिएका छन् । यस्ता लोकगीत प्राप्त गर्नका लागि लोकगायिका नानीमैया रैखोलालाई सूचक छानिएको छ ।

विश्लेषणको ढाँचा

यस अध्ययन कार्यमा दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने लोकगीत शीर्षक राखिएको छ । बैतडी जिल्लामा विवाहका समयमा माइती पक्षले दुलहीका खुट्टा धुने बेला बाजे, बज्यै, आमा, बुबा काका, काकी, मामा, माइजू लगायतका नागोताका मानिसले धुँदा लोकगायिकाबाट गायन गरिने लोकगीतलाई परिचय, मूलपाठ, सहभागी, परिवेश दृश्य, कार्यको क्रम, उद्देश्य, प्रतिमान, अभिव्यक्तिको संहिता, कथ्य विषय, लयविधान, स्थायी, अन्तरा, थेंगो र संरचनाका आधारमा प्रस्तुत लोकगीतको विश्लेषण गरिएको छ ।

दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने संस्कार लोकगीतको विश्लेषण

बैतडेली दुलहीका खुट्टा धुने बेला गाइने संस्कार लोकगीत बैतडी जिल्लाको लोकसमुदायमा विवाहका क्रममा छोरीको कन्यादान गर्ने बेला गरिँदै आएको महत्वपूर्ण चरण हो । यस चरणको अवसरमा गाइने लोकगीत नै खुट्टा धुने बेलाको लोकगीत हो । यहाँको लोकसमुदायमा परम्परादेखि यो चलन चलदै आएको छ । यसमा खास गरी विवाह हुनु लागेकी दुलहीका खुट्टा धुने चलन रहेको छ । जन्ती घरमा पुगनुभन्दा अगाडि माइती पक्षबाट गरिने महत्वपूर्ण सांस्कारिक

कार्य हो । यसमा दुलहीको बाजे, बज्यै, माता, पिता, मामा माइजू, काक, काकी, दाइ, भाउजू, भाइबुहारी, इष्टमित्र, नातागोता र आफन्त एवम् छिमेकीले साइनोअनुसार टूलोबाट सानो क्रममा पालैपालो गरी खुट्टा धुने गरिन्छ । खुट्टा धुँदा पितलको थालमा अक्षता, चन्दन, फूलपाती, कपुर, दुबोसहितको भाँडोमा दुलहीले खुट्टा राख्ने र तामाको करुवाले जाँ, तिल, दुध, दही, घ्यू, मह, कुर्जो मिश्रित जलले भरिएको करुवालालाई दुलहीले पानी खन्याउँदै नाताअनुसार खुट्टा धोएर जलका रूपमा चाख्ने र शिरमा छर्कने काम गरिन्छ । यस्तो कार्य गरेमा मनोकामना पूरा र कार्यसिद्धि प्राप्त हुने जनविश्वास रही आएको छ । बैतडेली समुदायमा छोरीलाई देवी, भगवती, सरस्वती र लक्ष्मीको रूप मान्ने गरिन्छ । जसको कारण कन्याको खुट्टाको जलपान गरेमा पापमुक्त, पुण्यलाभ हुनुका साथै मृत्यु पश्चात् पनि बैकुण्ठमा बास हुन्छ भन्ने यहाँका जनको विश्वास रहेको छ । यसका साथै पहिले-पहिले बैतडेली समुदायमा महिनावारी हुनुभन्दा अगाडि कन्यादान गर्ने चलन थियो । त्यस्तो प्रकारको कन्यादान चोखो र पवित्र महादानको रूपमा लिइन्थ्यो तर समय परिवर्तनसँगै यस्तो सांस्कारिक चलनमा केही नवीनता आएको छ । प्रस्तुत कार्य गर्दा घरको गोठमा विवाह मण्डप बनाउने काम गरिन्छ । बेहुली, बेहुलीका आमा, बुबा र ब्राह्मणले उपासना गरी उक्त कार्यमा सहभागी भएका हुन्छन् । यस कार्यमा दुलही, रातो साडी, रातो ब्लाउज र रातो पटुकामा सजिएर खुट्टा धुने चलन चलिआएको छ ।

मूलपाठ

यसमा बैतडी जिल्लामा विवाहको क्रममा गाइने मौलिक सांस्कारिक लोकगीतलाई मूलपाठका रूपमा तल पाठ्यीकरण गरिएको छ :

- १) छाल बुँबु छाल बुबु
- २) कन्याइका पाउइ छाल
- ३) पाउइ छाली, शिरैइ मथि ढाल
- ४) औरा बुबु गइयाँ भान्ना
- ५) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
- ६) तमरा बुँबु घरैइ बसी गइया
- ७) देपता दाइन हुन्ना
- ८) पितर खुलास हुन्ना
- ९) तमरा बुबु बैकुण्ठ बास

- १०) छाल आमा छाल आमा
 ११) कन्याइका पाउइ छाल
 १२) पाउइ छाली मुण्डाइमथि ढाल
 १३) औरा आमा गइयाँ भान्या
 १४) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 १५) तमरा बबा घरैइ बसी गइयाँ
 १६) देपता दाइन हुन्ना
 १७) पितर खुलास हुन्ना
 १८) तमरा आमा बैकुण्ठ बास
 १९) छाल बबा छाल बबा
 २०) कन्याइका पाउइ छाल
 २१) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 २२) औरा बबा गइयाँ भान्ना
 २३) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 २४) तमरा बबा घरैइ बसी गइयाँ
 २५) देवता दाइन हुन्ना
 २६) पितर खुलास हुन्ना
 २७) तमरा बबा बैकुण्ठ बास
 २८) छाल इज्या छाल इज्या
 २९) कन्याइका पाउइ छाल
 ३०) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ३१) औरा इज्या गइयाँ भान्ना
 ३२) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 ३३) तमरा इज्या घरैइ बसी गइयाँ
 ३४) देपता दाइन हुन्ना
 ३५) पितर खुलास हुन्ना
 ३६) तमरा इज्या बैकुण्ठ बास
 ३७) छाल मामा छाल मामा
 ३८) कन्याइका पाउइ छाल
 ३९) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ४०) औरा मामा गइयाँ भान्ना
 ४१) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 ४२) तमरा ममा घरैइ बसी गइयाँ
 ४३) देवता दाइन हुन्ना
 ४४) पितर खुलास हुन्ना
 ४५) तमरा माइजू बैकुण्ठ बास
 ४६) छाल कका छाल कका
 ४७) कन्याइका पाउइ छाल
 ४८) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ४९) औरा कका गइयाँ भान्ना
 ५०) तमरा कका घरैइ बसी गइयाँ
 ५१) देवता दाइन हुन्ना
 ५२) पितर खुलास हुन्ना
 ५३) तमरा कका बैकुण्ठ बास
 ५४) छाल काखी छाल काखी
 ५५) कन्याइका पाउइ छाल्दुयो
 ५६) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ५७) औरा काखी गइयाँ भान्ना
 ५८) तमरा काखी घरैइ बसी गइयाँ
 ५९) देवता दाइन हुन्ना
 ६०) पितर खुलास हुन्ना
 ६१) तमरा कका बैकुण्ठ बास
 ६२) छाल ददा छाल ददा
 ६३) कन्याइका पाउइ छाल
 ६४) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ६५) औरा ददा गइयाँ भान्ना
 ६६) तमरा ददा घरैइ बसी गइयाँ
 ६७) देवता दाइन हुन्ना
 ६८) पितर खुलास हुन्ना
 ६९) तमरा काखी बैकुण्ठ बास
 ७०) छाल बौजू छाल बौजू
 ७१) कन्याइका पाउइ छाल
 ७२) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ७३) औरा बौजू गइयाँ भान्ना
 ७४) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 ७५) तमरा बौजू घरैइ बसी गइयाँ

- ७६) देवता दाइन हुन्ना
 ७७) पितर खुलास हुन्ना
 ७८) तमरा बौजू बैकुण्ठ बास
 ७९) छाल भाइ छाल भाइ
 ८०) कन्याइका पाउइ छाल
 ८१) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ८२) औरा भाइ गइयाँ भान्ना
 ८३) तमरा भाइ घरैइ बसी गइयाँ
 ८४) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 ८५) देवता दाइन हुन्ना
 ८६) पितर खुलास हुन्ना
 ८७) तमरा भाइ बैकुण्ठ बास
 ८८) छाल ब्वारी छाल ब्वारी
 ८९) कन्याइका पाउइ छाल
 ९०) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 ९१) औरा ब्वारी गइयाँ भान्ना
 ९२) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 ९३) तमरा ब्वारी घरैइ बसी गइयाँ
 ९४) देवता दाइन हुन्ना
 ९५) पितर खुलास हुन्ना
 ९६) तमरा ब्वारी बैकुण्ठ बास
 ९७) छाल फुपू छाल फुपू
 ९८) कन्याइका पाउइ छाल
 ९९) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल
 १००) औरा फुपू गइयाँ भान्ना
 १०१) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 १०२) तमरा फुपू घरैइ बसी गइयाँ
 १०३) देवता दाइन हुन्ना
 १०४) पितर खुलास हुन्ना
 १०५) तमरा फुपू बैकुण्ठ बास
 १०६) छाल कैइसी छाल कैइसी
 १०७) कन्याइका पाउइ छाल
 १०८) पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल

- १०९) औरा कैइसी गइयाँ भान्ना
 ११०) गइयाँ भाइका गइयाँ हुन्ना
 १११) तमरा कैइसी घरैइ बसी गइयाँ
 ११२) देवता दाइन हुन्ना
 ११३) पितर खुलास हुन्ना
 ११४) तमरा कैइसी बैकुण्ठ बास

सहभागी

प्रस्तुत संस्कार लोकगीत गायनमा विभिन्न लोकगायिकाको सहभागिता रहे तापनि मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने लोकगायिकाको चिनारी यसप्रकार रहेको छ :

नानीमैया रैखोला

प्रस्तुत सांस्कारिक लोकगीत गायनमा यिनको मुख्य भूमिका रहेको छ । यिनी क्षेत्री कुलमा जन्मेकी हुन् । हाल यिनलाई ५५ वर्षले प्रवेश गरेको छ । उनी माता कृशाला रैखोला र पिता नवीन रैखालाकी कान्छी सुपुत्री हुन् । उनी शिक्षिका हुन् । उनी शिक्षित एवम् आध्यात्मिक ज्ञानकी जानकार व्यक्तिका रूपमा चिनिएकी छिन् । विगत लामो समयसम्म निड्गलाशैली योगध्यान समाजमा कार्यरत कृशालाले यहाँका मानिसहरूलाई योग सम्बन्धी ज्ञान दिने काम गरेकी छिन् । सुदूरपश्चिमको विकट क्षेत्र बैतडी जिल्लाको दुर्गम ठाउँ मेलौली नगरपालिकामा जन्मेकी नानीमैयाले नेपालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट नेपाली विषयमा स्नातक गरेकी छिन् । साथै यिनले भारतबाट योग सम्बन्धी अध्ययन गरेकी छिन् । उनी सधैं हँसिलो अनुहार र सानो स्वरमा बोल्ने नानीमैयाको स्वभाव शान्त, गम्भीर किसिमको रहेको छ ।

यिनी मानव जीवन दर्शनका कुरामा विशेष चासो राख्छिन् । जीवनलाई निराशावादी दृष्टिकोणले हेर्नु यिनको व्यक्तिगत स्वभाव छ । यिनमा आध्यात्मसँग सम्बन्धित ज्ञान मात्र नभई लोक संस्कृतिसँग पनि नजिकको साइनो राखेकी छिन् । ज्ञान, ध्यान, बोली, वचन एवम् अनुशासित नारीको रूपमा उनी कहलिएकी छिन् । लोकसंस्कृति एवम् लोक सम्बन्धी विशेष रुचि राख्ने यिनले बेहुलीको खुट्टा धुने बेलाको सांस्कारिक लोकगीतलाई मिठो, मार्मिक लोकलयमा गाएर आफ्नो प्रतिभा देखाएकी छिन् । यिनी लोकगीत गायनमा विशेष रुचि राख्छिन् । आफ्नो जन्म, ठाउँ

एवम् जन्म घरको प्रभाव र प्रेरणाले आफू लोकगीत गाउन जानेको उनको विचार रहेको छ । हाल उनी अविवाहित जीवन बिताइरहेकी छन् ।

प्रस्तुत लोकगीतमा अन्य सहभागी वर्ष २२ की चार खुरी रैखोला, वर्ष ३५ की रुक्मिणी रैखोला, वर्ष ४३ की मिश्री भण्डारी, वर्ष २४ की कोइली भण्डारी, वर्ष ३२ की जानकी रैखोला, वर्ष १० का शम्भु दमाई, वर्ष ४० की योगेन्द्र चौक्याली, वर्ष ५३ को रन्जित चौक्याल साथै स्वयम्को उपस्थिति रहेको छ ।

परिवेश र दृश्य

प्रस्तुत संस्कार लोकगीत वि.सं २०७९ सालमा सङ्कलन एवम् सम्पादन गरिएको छ । त्यो दिन जयवीर भण्डारीकी छोरीको विवाह परेको थियो । त्यति बेला माघ महिनाको समयमा विवाह परेको थियो । विवाह हुने लेकाली ठाउँ भएको हुँदा चिसो मौसम रहेको थियो । जयवीर भण्डारीका घरमा भएको विवाहमा यो शुभसाइत जोडिएको हो ।

यस घरमा बेहुला पक्षको जन्ति आउनुभन्दा अगाडि दुलहीको घरमा बाजे, बज्यै, आमा, बुबा, इष्टमित्र, नातागोता एवम् छिमेकीहरूले दुलहीका खुट्टा धुने गरेका दृश्य देखिन्छन् । घरको बैठक कोठामा रङ्गी बिरङ्गी तोरणले घर नै सजाइएको छ । घरको कोठामाथि हरिया स्याउला जस्तै : आँप, अमला, जामुन एवम् पिपलका पात राखिएका छन् । घरको बाहिरपट्टि मानिसहरू जमघट गरी बसेका छन् । घरको भित्र र बाहिरतिर मण्डप बनाइएको छ । सप्तरङ्गी वेदीसँग फिलीमिली बत्तीले मण्डप नै सजाइएको छ । करिब सन्ध्याकालीन समय रहेको छ । बेहुलीले आफ्नो शरीरमा नयाँ लुगा लगाइएकी छन् । उता लोकगायिकाले कर्मअनुसार लोकगीत गाइरहेकी छन् । पुरानो लोकलयमा लयबद्ध भएर मिठो एवम् सुरिलो स्वरमा मार्मिक ढङ्गले गाइएको हुँदा परिवेश नै सङ्गीतमय बनेको छ । उता बेहुलीको नाताअनुसार टुलोदेखि सानो मर्यादाको क्रममा खुट्टा धुने कार्यक्रम सुरु भएको छ । बेहुलीले आफ्नो खुट्टा पितलको भाँडोमा राखेकी छन् । छेउमा फूलपाती, अक्षता, चन्दनको पञ्चपला राखिएको छ । बेहुलीले आफ्नो हातमा तामाको

करुवामा जाँ, तिल, घ्यू, दुध, दही र मह मिलाएको जल रहेको छ । त्यसै जलले खुट्टा धुने काम भइरहेको छ ।

यहाँ सबैभन्दा पहिले बेहुलीका बाजे र बज्यैले खुट्टा धोएर सुरुवात गरेका छन् । उता लोकगायिकाहरूले त्यही परिवेशलाई वर्णन गरेर लोकगीत गाएका छन् । छाल बुबु छाल बुबु कन्याइका पाउइ छाल, पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल जस्ता लोकगीत गाउँदा बेहुली धुरुधुरु रोएकी छन् । यो परिवेशमा एकातिर कन्यादान एवम् शुभकार्य हुँदा सबैलाई रमाइलो महसुस भएको छ भने अर्कोतिर आफ्नो माइती जन्म दिने आमा, बुबा र साथीभाइ छोड्दाको बखत नरमाइलो परिवेश पनि सिर्जना भएको छ ।

कार्यको क्रम

प्रस्तुत लोकगीत सम्पादन गर्न वि.सं.२०७८ साल माघ महिनाको समय रहेको थियो । करिब-करिब ५:०० बजेको सन्ध्याकालीन समयमा बैतडी जिल्ला मेलौली नगरपालिका भुतेगडा निवासी जयवीरसिंह भण्डारीकी माहिली छोरीको विवाहको कार्यक्रम रहेको छ । उक्त विवाहको घरमा मानिसहरूको भिड लागेको थियो । घरमा भएका मानिसहरू यताउता, तलमाथि सबै व्यस्त भएका थिए । खाना पकाउने, पूजा सामग्री बनाउने, पाहुनालाई स्वागत गर्ने र कोही मानिसहरू लोकगीत गाउनमा व्यस्त रहेका थिए । घरको छेउतिर लोकगीत बजाउने र नाच्ने काम भइरहेको थियो । उता विवाह मण्डप तयार भएको थियो । सप्तरङ्गी वेदीका साथै बिजुली, तोरण एवम् फुल चन्दनले मण्डप सिँगारिएको थियो । विवाह मण्डपमा ब्राह्मण एकातिर पूजन कार्यका लागि चाहिने सामग्री मिलाइरहेका थिए भने दुलही अर्कोपट्टि बसेकी थिइन् । त्यहाँ दुलहीको खुट्टा धुने मानिसहरू पङ्क्तिमा बसेका थिए । लोकगायिकाहरू एक छेउतिर बसेर लोकगीत गाइरहेकी थिइन् । सबै व्यक्तिहरू आ-आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह गरिरहेका थिए । लोकगायिकाहरूले एक स्वरमा छाल बुबु छाल बुबु, कन्याइका पाउइ छाल, पाउइ छाली शिरैमथि ढाल जस्ता लोकगीतका चरणहरू गाउने काम गरेका थिए । उता दुलहीका बाजे र बज्यैले खुट्टा धुने काम सुरु गरेका थिए । लोकगायिकाहरूले चिउँडोमा हात राखेर कर्म एवम् विधि विधानअनुसार लोकगीत गाउने काम

गरिहेका थिए। आमा, बुबा एवम् अन्य नाताअनुसार व्यक्ति पङ्क्तिमा बसेका थिए। गाउँलेहरू विवाह मण्डपको चारैतिर बसेर शोभा बढाएका थिए भने अन्य मानिसहरू आ-आफ्नो काममा व्यस्त रहेका थिए। यसरी प्रस्तुत लोकगीतको कार्यको क्रम चलेको थियो।

उद्देश्य

प्रस्तुत लोकगीत गाउनका विभिन्न उद्देश्य रहेका छन्। जसमध्ये कन्यादान गरी पुण्य लाभ कमाउनु, मातापिताले जिम्मेवारी सुम्पनु, पुराना मानवीय मूल्य र मान्यतालाई कायम राख्नु, नाता एवम् मित्रताको सम्बन्ध कायम राख्नु, बेहुला र बेहुली पक्षको चिनारी दिनु, बैतडेली लोकसमुदायको पहिचान दिनु, मानवीय जीव दर्शनको भल्को उतार्नु, तन्त्रमन्त्र वेद वेदान्तको चिनारी दिनु, सामाजिक, धार्मिक एवम् सांस्कारिक जीवनदर्शनको व्यावहारिक ज्ञान दिलाउनु, ब्राह्मण, आमा, बुबा, बेहुली, बेहुला एवम् लोकगायिकाको बौद्धिक क्षमताको प्रदर्शन गर्नु, लोकसाहित्यको ज्ञान दिनु प्रस्तुत लोकगीतका उद्देश्य हुन्।

प्रतिमान

बैतडी जिल्लामा मात्र यो संस्कार चललचल्तीमा रहेको छ। यो विशुद्ध बैतडेली लोकलयमा लयबद्ध भएर गाइएको छ। यो लोकगीत पाको उमेरका लोकगायिकाबाट गाउने काम गरिएको छ। यसमा कुनै तारबाजा, स्वरबाजा र हातेबाजाको आवश्यकताको प्रयोग गरिएको छैन। ईष्टकुल देवता मात्र खुसी हुने, आफन्तको मात्र बैकुण्ठबास हुने विश्वास लिनु, दिदी र भतिजीले बेहुलीका खुट्टा धुन नमिल्ने, जेष्ठताबाट कार्य सुरुवात गरिनु, जौं, तिल, दुध, दही, मिश्रित जलले खुट्टा धुनु, भारतको धार्मिक स्थल गइयाँको मात्र नाम पुकारिने, खुट्टा धुने बेला मात्र लोकगीत गाइनु, एकल नभई सामूहिक रूपमा गायन गरिनु, सन्ध्याकालीन समयमा कार्यक्रम चल्नु र बाह्य सजधजको कुनै आवश्यकता नपर्नु यस लोकगीतका प्रतिमान हुन्।

अभिव्यक्तिको संहिता

यसमा क्षेत्रीय एवम् निश्चित लोकसमुदायका मानिसहरूले बोध हुने खालको भाषाको प्रयोग गरिएको छ। यसमा खास गरी संस्कार

विशेष विषयसँग सम्बन्धित शब्द र शब्दावलीको प्रयोग गरिएको देखिन्छ। कोमलकान्त शब्द, नरम, एवम् रसिलो बोलीले गाउने यो लोकगीत मार्मिक किसिमको छ। आमा, बुबा, साथी, भाइ, साथी, सँगै, बालसखीले छोडेको परिवेश जनाउने भाषाको प्रयोग गरिएको छ। विछोडेको परिवेशको निर्माण भएको हुँदा लोकगीतमा प्रयोग गरिएका शब्दहरू घत लाग्दा, मार्मिक एवम् हृदय गलाउने शब्द एवम् भावना प्रकटगराउने खालका शब्दको प्रयोग गरिएको छ। त्यस क्षेत्रका मानिसहरूले बुझ्ने सरल, सहज शब्दावली एवम् भाषाको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ परम्परादेखि चलिआएका मौलिक एवम् नाता बुझाउने शब्दको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै बुँबु (बाजे), बबा (बाबा), इज्या (आमा), कैइसी (कान्छी आमा), ब्वारी (बुहारी), कका (काका), खुलास (खुसी), दाइन (दायाँ), बौजू (भाउजू), पितर (पितृ) जस्ता शब्दको प्रयोग गरिएका छन्। बैतडी जिल्ला भारतको उत्तराखण्ड प्रान्तसँग जोडिएको हुँदा केही कुमाउनी भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ। जस्तै:—तमरा (तिम्रो), हमरा (हाम्रो), मुण्डाइ (टाउको), इज्या (आमा) रहेको छ। त्यसै गरी धार्मिक तीर्थस्थल बुझाउने शब्दगइयाँ र बैकुण्ठबास आदि शब्दको प्रयोग गरिएको छ।

त्यसै गरी दैनिक जीवनका व्यावहारिक कुराहरू र केही अमानक शब्दको प्रयोग गरिएको छ। जस्तै :- और्रा (अरुका), भान्ना (जान्छन्), हुन्ना (होला) आदि यस लोकगीतमा प्रयोग भएका शब्द हुन्। यो विशुद्ध स्थानीय लोकगायिकाले मौखिक एवम् कथ्य रूपमा प्रस्तुत गरेकी छिन्। त्यसैले यसमा कथ्य एवम् अनौपचारिक शैलीको प्रयोग गरिएको छ। यहाँ लोकगीतमार्फत् नीतिसन्देश र उपदेश एवम् आशीर्वाद दिने काम भएको छ। त्यसैले लोकगीत प्रस्तुतिमा आशीर्वादात्मक एवम् उपदेशात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ। साथै लोकगीतका प्रत्येक चरणहरू लोकलयमा लयबद्ध भई गाइएका छन्।

लोकसमुदायमा रल, सहज, रसिलो, भरिलो, मार्मिक, गहन कोमलकान्त एवम् मृदुभाषाको प्रयोग भई लोकगीत सुन्दर मिठो एवम् प्रभावकारी बनेको छ।

समानान्तरता

प्रस्तुत लोकगीत गायनका क्रममा विभिन्न वर्ण, शब्दको पुनरावृत्ति भएको देखिन्छ। यसमा विभिन्न स्थानमा यी वर्ण पुनरावृत्ति भएका छन्। उदाहरणका लागि लोकगीतका चरण तल दिइएका छन् :

छल कका छल कका

पाउइ छल

पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल

और्रा कका गइयाँ भान्ना

तमरा कका घरैइ बसी गइयाँ

देवता दाइन हुन्ना

पितर खुलास हुन्ना

तमरा कका बैकुण्ठ बास

माथि ८ ओटा संस्कार लोकगीतका चरण दिइएका छन्। यस्ता चरणका कतै वर्ण, कतै शब्द र कतै पदावलीको पुनरावृत्ति भएको छ। यहाँ पहिलो चरणमा छल कका पदावली २ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। दोस्रो चरणमा क वर्ण २ पटक, य वर्ण दुई पटक, इ वर्ण २ पटक, तेस्रो चरणमा ल वर्ण २ पटक, इ वर्ण २ पटक, म वर्ण २ पटक, चौथो चरणमा क वर्ण २ पटक, पाँचौँ चरणमा, इ वर्ण २ पटक, क वर्ण २ पटक दोहोरिएका छन्। त्यसै गरी छैटौँ चरणमा न वर्ण २ पटक, द वर्ण २ पटक सातौँ चरणमा वर्ण दोहोरिएको छैन भने आठौँ चरणमा क वर्ण ३ पटक, ब वर्ण २ पटक पुनरावृत्ति भएका छन्। यसरी चरणपिच्छे वर्ण शब्द र पदावलीको पुनरावृत्तिले यस लोकगीतमा समानान्तरताको सफलताको विशेष प्रयोग भएको छ।

कथ्य तिषय

प्रस्तुत लोकगीत मानवीय जीवनको महत्वपूर्ण संस्कार कार्यका अवसरमा बैतडेली लोकसमाजका लोकगायिकाद्वारा लोकलयमा गाइएको लोकगीत हो। यसमा बैतडीको जीवनदर्शन उद्घाटन गरिएको छ। विवाह जस्तो महत्वपूर्ण संस्कार कार्यका विधिविधान मूल्य, मान्यता र नीतिसन्देश उद्घाटन गर्ने उक्त लोकगीतले यहाँका वास्तविकतालाई प्रदर्शन गरेको छ। यस लोकगीतले आफ्ना इष्टमित्र, बन्धुबान्धव, नातागोता सबैको पुण्यलाभको

कामना गरिएको छ। यस कार्यलाई बैतडेली लोकसमुदायमा छोराको विवाहभन्दा पनि छोरीको विवाह कार्यलाई निकै महत्वका साथ हेरिन्छ। यहाँ कन्यादानमा खुट्टा धुने काम जेष्ठताको आधारमा गरिएको छ। यहाँ दुलहीको खुट्टा धुने काम बुबु, बज्यै, बुबा, आमा, मामा, माइजू, काका, काकी, दादा, भाउजू, भाइ, बुहारी र फुफू लगायतका नातेदारहरूले गरेका छन्। दिनभरि उपासना गरेर गोधूलिको समयमा कन्याका पाउ धुने काम गरिएको छ। दुध, दही, घ्यू, मह, जौँ, तिल, तितेपाती, मिसाएको जलले तामाको करुवाको सहायताले दुलहीको बाहुलीले आफन्त सबैको पाउ धुँदै, जल चाख्दै र शिरमा चढाउँदै गरेको अवस्था छ। जसको कारणले देवीदेवता खुसी हुने, पितृजनले सधैं स्वर्गमा बस्न पाउने र मृत्यु भए पश्चात् बैकुण्ठमा बास हुने जनविश्वास रहेको छ। यसका साथै आफन्तजनको पुण्यलाभ हुने कामना पनि गरिएको छ।

कन्यादानलाई बैतडेली लोकसमुदायमा मानव जीवनको सबैभन्दा महत्वपूर्ण कार्य मानिन्छ। पहिले यहाँ महिनावारी नभएको अवस्थामा विवाह एवम् कन्यादान गर्ने चलन थियो भन्ने यहाँका जानकारहरूको राय छ। तर वर्तमान समयमा त्यो प्रचलन हराएर केही परिवर्तन भएको देखिन्छ।

२.१० लयविधान

प्रस्तुत संस्कार लोकगीत बैतडेली फाग लयमा गाइएको छ। यो लोकगीत निकै मार्मिक एवम् मिठो स्वरमा लोकगायिकाबाट गाइएको छ। लोकगीतमा मृदुभाषी शब्दको प्रयोग गरिएको छ। लोकगीतका प्रत्येक चरण लयमा लयबद्ध भएका छन्। लोकगीतका प्रत्येक अक्षरलाई गायनका क्रममा लोकगायिकाले स्वरलाई घुमाउने, टुटाउने, मोड्ने गरेर असमान अक्षरलाई पनि समान लयमा फर्काउने काम गरेका छन्। दिइएका लोकगीतिका सुरुका चरणहरूलाई लामो स्वर पारेर गाइएको छ भने पङ्क्तिको बिचको चरणमा गायनका क्रममा उतारचढावको कारण लामो लयमा ढालिएको छ। लोकगीतका अन्तिम चरणका अक्षरलाई घाँटी तानेर लोकगीतलाई मिठासपूर्ण बनाउने प्रयास गरिएको छ। लोकगीतमा ३ + १ + १ + १, ३ + १ + १, ५ + ३ + ३, ३ + २ + ३ + २ + २, २ + १ + १ + २ + २,

३ + १ + १ + ३ + २ + ३, ३ + ३ + २, ३ + ३ + २, ३ + १ + १ + ५ को संरचनामा रचित छन्। साथै ८, ९, १०, ११, १२, १३ अक्षरमा असमानता देखिए पनि गायनमा भने एकरूपता देखिएको छ। उदाहरणका लागि तल दिइएको छ :

देपता दाइन हुन्ना

३ ३ २

औरी कका गइयाँ भान्ना

२ २ ३ २

तमरा कका बैकुण्ठ बास

३ २ ३ २

छाल्दुयौ कका छाल्दुयौ कका

२ २ २ २

पाउइ छाली मुण्डाइ मथि ढाल

३ २ ३ २ २

विभिन्न समूह एवम् उपसमूहमा गाइने यो लोकगीतलाई गति, यति, आरोह, अवरोह, अंशिक विश्राम, पूर्ण विश्राम स्वरलाई तोडमोड गरेर गीतलाई आकर्षक, सुरिलो, सुन्दर, मिठासपूर्ण एवम् प्रभावकारी बनाइएको छ।

स्थायी. अन्तरा र थेगो

प्रस्तुत लोकगीतमा छाल भन्ने शब्द स्थायीका रूपमा आएको छ। लोकगीतका सुरुका चरणमा छाल भन्ने शब्द २२ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। त्यसै गरी लोकगीतका अन्य चरणहरू अन्तराका रूपमा देखिएका छन्। यसमा थेगोको प्रयोग गरिएको छैन।

संरचना

प्रस्तुत लोकगीत जम्मा ११४ चरणमा चरणबद्ध भएको छ। यसको सङ्कलन एवम् सम्पादन गर्न करिब ४० मिनेट लागेको छ। आयामका आधारमा प्रस्तुत लोकगीत मध्यम आकारको रहेको छ। प्रत्येक पङ्क्तिमा ९ ओटा चरण रहेका छन्। प्रत्येक लोकगीतका चरणमा असमान अक्षर क्रम रहेको छ। ८, ९, १०, ११, १२, १३ को अक्षरगत संरचनामा संरचित रहेको छ। अक्षरस असमान भए पनि स्थानीय लोकगायिकाहरूले लोकगीतका चरण तोडमोड गरेर एकै लोकलयमा मिलाउने प्रयास गरेका छन्। यस लोकगीतको आदिभाग छाल बुबु छाल अंशबाट उठान भएको छ भने जुन शब्द २२ पटक पुनरावृत्ति भएको छ

। त्यसै गरी कन्याइका पाउइ छाली १३ पटक र मुण्डाइनी ढाल गीतिअंश १३ पटक पुनरावृत्ति भएको छ। यहाँ विभिन्न स्थानीय मौलिक शब्द, लोकगीतको आन्तरिक एवम् बाह्य सङ्गीतका साथै यसको विषयवस्तु भाव एवम् लयका विभिन्न पक्षले यसको स्वरूप निर्माण भएको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत लोकगीत बैतडेली विशुद्ध लोक एवम् सांस्कारिक गीत हो। यो लोकगीत बैतडेली लोकलयमा गाइएको छ। यो लोकगीत विवाहका समयमा दुलहीका पाउ धुने समयमा गाउने गरिन्छ। यस लोकगीतमा कन्यादानलाई महादान ठानिएको छ। यहाँको लोकसमुदायमा चेलीलाई देवीको रूपमा मानिएको पाइन्छ। दुलहीका खुट्टा धुने चरणमा गरिने कार्यका सबै घटनाक्रमलाई यहाँ उतारिएको छ। यस कार्यलाई टुलो पुण्यलाभको कामनाले हेरिएको छ। यो लोकगीत निकै सरल, मार्मिक एवम् कारुणिक भावले भरिएको छ यस लोकगीतमा स्थानीय मौलिक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ। परम्परादेखि पालना गरिएका निश्चित मूल्य र मान्यताभित्र रहेर कार्य गरिएको छ। यो प्रचलन सन्तान परसन्तान हुँदै वर्तमान समयसम्म चल्दै आएको छ। यसमा पुर्ख्यौली सम्पत्तिको संरक्षण र सामाजिक एवम् सांस्कारिक जीवनको भल्को उतारिएको छ। यस लोकगीतमा लोकगायिकाद्वारा मिठो, सुन्दर एवम् आकर्षक गायनशैलीमा प्रस्तुतीकरण गरिएको छ। आयामको आधारमा मभौला आकारमा फैलिएको यो लोकगीत निश्चित स्वरूपमा बाँधिएको छ। यस लोकगीतलाई तत्वगत रूपमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अवस्थी, महादेव (२०५१), *केही हुम्ली लोकगीतको अन्तर्मन्थन, वृष्टि* १:१ पृ.१६
- आचार्य, ब्रतराज (२०३५), लोकगाथा सोरठी :मूलथलोको खोजीमा, *गोरखापत्र*, चैत्र पृ. ११
- बन्धु, चुडामणि, (२०५८), *नेपाली लोकसाहित्य*, एकता बुक्स,
- भट्टराई, ज्ञानेश्वर (२०७०), *बृहत् ज्ञानकोश*, आशिष बुक्स भण्डार।
- भरत (२०५४), *नाटशास्त्रम्*, कृष्ण अकादमी।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*,
(चौथो स.स्क), साभा प्रकाशन ।

शर्मा, जनकराज (२०५८), *हाम्रो समाज : एक अध्ययन*,
साभा प्रकाशन ।

कान्दङ्वा, काजिमान (२०२०), *नेपाली जनसाहित्य*, रोयल
एकेडेमी ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५७), *लोकसाहित्यको अवलोकन*,
एकता प्रकाशन ।

चालिसे, विजय (२०३९), *डोटेरी लोकसंस्कृति र साहित्य*,
साभा प्रकाशन ।

पन्त, कालीभक्त पन्त (२०४३), *हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास*
(दो.सं.), स्वयम् ।

पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७), *नेपाली लोकगीतको*
आलोक, वीणा प्रकाशन ।

पाण्डे, हुमकान्त (२०५८), *हुम्लाको लोकसाहित्य*, लेखक
स्वयम् ।

पाण्डेय, मैनेजर, (२००६), *साहित्यके समाजशास्त्र की*
भूमिका (ते.सं), हरियाणा साहित्य अकादमी ।

भाइसाप, बासुदेव (२०६६), *डोटी प्रदेशको लोकवाङ्मय*,
साभा प्रकाशन ।

